

บทที่ 5

บทสรุปและวิเคราะห์

เมืองพิษณุโลก : ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองใหญ่ภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต ศึกษาถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลก ผ่านพลวัตความเป็นเมือง การสร้างอำนาจ การรักษาเสถียรภาพ และการปรับความสัมพันธ์ของเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐไทย ศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงและเมืองบริวารภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต ตั้งแต่การก่อรูปเมืองประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาล

จากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต แสดงให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกซึ่งมีสถานะเป็น “นคร” และมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับศูนย์อำนาจรัฐ แม้ถูกศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงลดสถานะลงให้เป็นเพียงแค่หัวเมืองใหญ่ แต่ด้วยความพร้อมและลักษณะเฉพาะของเมืองมาซึ่งส่งผลให้ผู้ปกครองเมืองที่ถูกส่งมาจากศูนย์อำนาจรัฐอาศัยความพร้อมและลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งให้กับตัวเองและเครือญาติเพื่อต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงที่พยายามขยายอำนาจเข้ามา และพร้อมที่จะปฏิเสธอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐที่เข้ามาปกครองเสมอหากศูนย์อำนาจรัฐดังกล่าวมีความอ่อนแอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกตั้งแต่ก่อรูปเมืองประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาล พ.ศ.2437 สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ช่วง คือ ช่วงแรกประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกในยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจ ที่มีอำนาจจัดการปกครองภายในเมืองเองได้ค่อนข้างอิสระและมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียง ช่วงที่สองประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกในยุคสถานะความเป็นหัวเมืองใหญ่ ที่ผู้ปกครองเมืองถูกลดสถานะลงแต่ได้อาศัยความเป็นหัวเมืองใหญ่แสวงหาอำนาจ และช่วงที่สามประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกในยุคอำนาจถดถอย ที่ผู้ปกครองเมืองมีอำนาจอยู่อย่างจำกัดภายใต้การปกครองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ

ช่วงแรก ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกในยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจ

ตั้งแต่ก่อรูปเมืองขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงการกวาดต้อนนครหัวเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือลง ไปอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2127

ในยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจของเมืองพิษณุโลกจะเห็นได้ว่า เมืองพิษณุโลกมีอำนาจในการต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงที่พยายามขยายอำนาจเข้ามาค่อนข้างสูง ในพุทธศตวรรษที่ 18 เมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็น “นคร” ที่อยู่ภายใต้เครือข่ายความสัมพันธ์ทางการเมืองการปกครองของตระกูลศรีนาวานำดม แต่เนื่องจากเมืองอื่น เช่น สุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ซึ่งตั้งอยู่ในเส้นทางสำคัญที่เมืองพิษณุโลกต้องผ่านออกสู่ทะเล ได้มีพัฒนาการทางการเมืองการปกครองเป็นศูนย์อำนาจรัฐและมีความเข้มแข็งกว่า จึงทำให้เมืองพิษณุโลกไม่สามารถที่จะติดต่อกับรัฐอื่นๆ ที่อยู่ห่างไกล เช่น จีนและอินเดียเพื่อติดต่อทำการค้าได้ เมืองพิษณุโลกจึงมีความอ่อนแอและตกเป็นเป้าหมายของศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียง ที่มุ่งจะขยายอำนาจเข้ามาปกครอง ดึงดูดเอาทรัพยากรในเมืองพิษณุโลก และใช้เมืองพิษณุโลกเป็นจุดยุทธศาสตร์ในการป้องกันข้าศึกและขยายอำนาจไปยังดินแดนใกล้เคียง

จึงส่งผลให้ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกพยายามที่จะสร้างอำนาจและรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกเอาไว้ โดยการสร้างเครือข่าย ต่อรองและสร้างสมดุลอำนาจด้วยวิธีการต่างๆ กับศูนย์อำนาจรัฐที่พยายามขยายอำนาจเข้ามา เช่น การเข้ามาของราชวงศ์พระร่วงจากศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัย กลุ่มผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกที่มีความสัมพันธ์กับตระกูลศรีนาวานำดมก็ได้ใช้ความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการต่อรอง แต่ไม่ประสบความสำเร็จและตระกูลเจ้าเมืองเดิมก็หมดอำนาจ ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยเข้ามาปกครองและย้ายศูนย์อำนาจรัฐจากเมืองสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ในระหว่างที่ราชวงศ์พระร่วงปกครองเมืองพิษณุโลกศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้พยายามใช้กำลังขยายอำนาจเข้ามา ในเบื้องต้นราชวงศ์พระร่วงได้ใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติโดยวิธีการแต่งงานเพื่อรักษาเสถียรภาพของตน ไม่นานนักศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็พยายามขยายอำนาจเข้ามาอีก จึงทำให้ราชวงศ์พระร่วงดึงเอาอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐล้านนาลงมาช่วยทำสงครามในการต่อรองและรักษาเสถียรภาพ แต่ในที่สุดก็ไม่ประสบความสำเร็จทำให้ราชวงศ์พระร่วงถูกลดบทบาทลงให้เป็นเพียงขุนนางท้องถิ่น และบ้านเมืองที่เคยอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์พระร่วงก็ถูกผนวกเป็น “หัวเมืองฝ่ายเหนือ” ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

เมื่อศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเข้ามาปกครอง พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาได้ส่งพระราชวงศ์ที่มีสถานะเป็น “พระมหาอุปราช” ขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก ทำให้เมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็น “เมืองลูกหลวง” ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาไปในขณะเดียวกัน ซึ่งแสดงให้เห็น

ว่า เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางการเมืองการปกครองเป็นอันดับสอง รองจากกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐด้วย

แต่ในระหว่างที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเข้ามาปกครองนั้น เชื้อสายราชวงศ์พระร่วงซึ่งถูกลดฐานะลงเป็นขุนนางของศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ก็พยายามในการฟื้นฟูอำนาจของราชวงศ์พระร่วงกลับมา ในที่สุดขุนพิเรนทรเทพก็สามารถกระทำสำเร็จ เนื่องจากการช่วยเหลือพระเทียรราชาให้เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิปกครองศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา จึงได้รับการสถาปนาให้เป็น “สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช” ปกครองเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2091 ในช่วงเวลานี้พระองค์ได้การสร้างเมืองพิษณุโลกให้มีอำนาจเป็น “รัฐท้องถิ่น” ขึ้นมา แต่มีปริมาณพลอำนาจที่ซ้อนทับปริมาณพลอำนาจของศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

สาเหตุที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชสามารถสร้างรัฐท้องถิ่นพิษณุโลกขึ้นได้ เป็นเพราะศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลานั้นมีความอ่อนแอ กอปรกับเมืองพิษณุโลกแม้จะถูกลดสถานะให้เป็นเพียงหัวเมืองแต่บทบาทความเป็นศูนย์กลางทางการปกครองในระดับท้องถิ่นและเครือข่ายอำนาจของราชวงศ์พระร่วงเดิมในหัวเมืองฝ่ายเหนือยังไม่ถูกทำลาย สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชซึ่งเป็นเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงจึงอาศัยเครือข่ายนี้สร้างรัฐท้องถิ่นขึ้นมาได้ไม่ยาก อำนาจการต่อรองระหว่างเมืองพิษณุโลกกับศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลาดังกล่าวจึงมีค่อนข้างสูง และในขณะเดียวกันสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็มีความพยายามที่จะใช้เมืองพิษณุโลกเป็นฐานอำนาจ เพื่อแสวงหาอำนาจที่มากกว่าอย่างเช่นการเป็นพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา โดยการนำกองทัพเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าร่วมกับกองทัพพระเจ้าบุเรงนองแห่งศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีเพื่อทำสงครามกับศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา จนในที่สุดสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ได้เป็นพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

นอกจากการแสวงหาอำนาจและรักษาเสถียรภาพของเมืองจากการขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์กลางอำนาจรัฐใกล้เคียงแล้ว เมืองพิษณุโลกก็ต้องสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับเมืองบริวารที่อยู่ภายใต้การปกครองด้วย เพราะบรรดาเมืองบริวารถือว่าเป็นฐานอำนาจหลักที่เมืองพิษณุโลกมีในระดับท้องถิ่น ในยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจ เมืองพิษณุโลกมีเมืองบริวารทั้งสิ้น 8 เมือง ได้แก่ เมืองนครไทย เมืองไทยบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมขรลำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองพิบูลย์ และเมืองพิพัช

ช่วงที่สอง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกในยุคสถานะความเป็นหัวเมืองใหญ่

ตั้งแต่การฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกหลังปี พ.ศ.2127 จนถึงการทำเมืองพิษณุโลกลงไปอยู่ที่กรุงธนบุรีเนื่องจากภัยสงครามในปี พ.ศ.2318

การกวาดต้อนเทครัวชาวเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2127 ถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้อำนาจเจ้าเมืองและสถานะของเมืองพิษณุโลกถูกลดบทบาทลง เนื่องจากการกวาดต้อนเทครัวเป็นการสลายระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือและกลุ่มตระกูลเจ้าเมืองเดิมที่เคยมีอำนาจในระดับท้องถิ่นให้ไปรวมอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา การสลายกลุ่มอำนาจหัวเมืองและการควบคุมไพร่พลเพื่อทำสงครามของศูนย์อำนาจรัฐในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 22 ได้ส่งผลให้ศูนย์อำนาจรัฐมีความเข้มแข็งเป็นอย่างมาก เมื่อมีการฟื้นฟูบ้านเมืองขึ้นมาใหม่ศูนย์อำนาจรัฐจึงส่งขุนนางใกล้ชิดขึ้นมาปกครองแทนกลุ่มเจ้าเมืองเดิม

เมืองพิษณุโลกได้รับการฟื้นฟูเมืองขึ้นอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ.2135 สถานะของเมืองก็ถูกลดอำนาจลงเป็นเพียง “หัวเมืองชั้นเอก” ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เจ้าเมืองกลายเป็นขุนนางบรรดาศักดิ์และราชทินนามเป็นที่ “เจ้าพระยาสุรสีห์” ซึ่งถูกส่งมาจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ศูนย์อำนาจรัฐก็พยายามจำกัดอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองมากขึ้น โดยการส่งยกกระบัตรซึ่งเป็นเสมือนตัวแทนของศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาควบคุมดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ

แต่อย่างไรก็ดี ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็มีระบบการตรวจสอบการทำราชการของเจ้าเมืองและยกกระบัตรเมืองที่ไม่เข้มงวดและรัดกุม ทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกได้อาศัยความร่วมมือของเมืองแสวงหาอำนาจในระดับท้องถิ่นขึ้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยามีความเฟื่องฟูทางเศรษฐกิจ เจ้าเมืองพิษณุโลกได้อาศัยความอ่อนแอของระบบตรวจสอบราชการ ความเป็นเมืองที่มีทรัพยากรและอยู่ห่างไกลจากศูนย์อำนาจรัฐ แสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การขักขอกปิดบังส่วยและลักลอบขายสินค้าต้องห้าม

การแสวงหาอำนาจและการรักษาเสถียรภาพของเจ้าเมืองพิษณุโลกในช่วงตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงแม้จะมีปรากฏอยู่บ้างแต่ก็เป็นเพียงการขักขอกปิดบังส่วยซึ่งแตกต่างจากยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจ กล่าวคือ ไม่ปรากฏการต่อรองอำนาจหรือแสวงหาอำนาจด้วยการใช้กำลังรบพุ่งเพื่อที่จะป้องกันการขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐหรือเป็นปรปักษ์กับศูนย์อำนาจรัฐอย่างชัดเจน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะศูนย์อำนาจรัฐมีกองทัพที่เหนือกว่ากองทัพเมืองพิษณุโลกมากจึงยากที่จะปฏิเสธอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาอย่างซึ่งหน้าได้ แต่ก็มีแนวโน้มว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกแทบทุกคนต่างก็มีความพยายามที่จะสร้างเมืองพิษณุโลกให้มีอำนาจอิสระขึ้นมาอีกครั้ง

บางครั้งเมืองพิษณุโลกก็เป็นฐานอำนาจสำคัญที่ขุนนางหลายคนใช้ในการต่อรองอำนาจกับศูนย์อำนาจรัฐ ดังจะเห็นได้จากเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) ซึ่งมาเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกหลังจากที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีสามารถปราบปรามกองกำลังเจ้าพระฝางได้ในปี พ.ศ.2313 ก็ได้อาศัย

ความพร้อมและลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกสร้างฐานอำนาจให้แก่ตนเองและเครือญาติ ซึ่งต่อมา เจ้าพระยาสุรสีห์ก็ได้ร่วมกับพี่ชายซึ่งเป็นพี่เจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) ทำการโค่นล้มอำนาจสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจนสำเร็จ แล้วสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐแห่งใหม่ขึ้นใหม่ที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2325 ภายหลังจากการทิ้งเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2318

ในยุคสถานะความเป็นหัวเมืองใหญ่ ได้มีการขยายตัวของการค้าซึ่งส่งผลให้เมืองพิษณุโลกมีอำนาจในระดับท้องถิ่นเพิ่มขึ้น กล่าวคือ มีการเกิดขึ้นของเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเพิ่มจากเดิมอีก 4 เมืองตามบริเวณที่เป็นแหล่งทรัพยากรและอยู่ในเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองพิษณุโลกกับหัวเมืองใกล้เคียง และมีเมืองบริวารเดิม 2 เมืองถูกแบ่งไปขึ้นกับเมืองพิชัย คือ เมืองพิพัฒน์และเมืองพิบูรณ์ ทำให้ในยุคนี้เมืองพิษณุโลกมีเมืองบริวารทั้งสิ้น 10 เมือง ได้แก่ เมืองนครไทย เมืองไทยบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมชวรตำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองชาติตระการ เมืองนครชุม เมืองเทพบุรี และเมืองนครป่าหมาก การได้ปกครองเมืองบริวารเพิ่มขึ้นก็ทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกมีอำนาจในระดับท้องถิ่นสูงขึ้น แต่ถึงกระนั้นเจ้าเมืองบริวารก็อาจจะมีการต่อรองและสร้างคู่อำนาจกับเจ้าเมืองพิษณุโลกด้วย

ช่วงที่สาม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกในยุคอำนาจถดถอย

ตั้งแต่การฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกหลังปี พ.ศ.2318 จนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ.2437

ในยุคนี้เมืองพิษณุโลกอยู่ภายใต้โครงสร้างการปกครองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ แม้ยังคงมีสถานะของเมืองเป็น “หัวเมืองชั้นเอก” แต่อำนาจหน้าที่และบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองก็ถูกลดถอยลง จากที่เคยมีบรรดาศักดิ์ชั้น “เจ้าพระยา” ถูกลดลงเป็นเพียงชั้น “พระยา” สาเหตุที่เป็นเช่นนี้คงเพราะแนวทางการรับศึกของศูนย์อำนาจรัฐเปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่เคยใช้หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นฐานกำลังสำคัญในการป้องกันการรุกรานของกองทัพกรุงอังวะ ก็เปลี่ยนไปเป็นใช้กำลังจากส่วนกลางเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งศูนย์อำนาจรัฐมีนโยบายที่จะลดอำนาจของหัวเมืองลง และพยายามรวมศูนย์อำนาจในการปกครองไว้ที่กรุงเทพฯ

อำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกในยุคนี้จึงกล่าวได้ว่ามีความถดถอยเป็นลำดับ หากพิจารณาจากช่วงเวลาตั้งแต่ก่อรูปเมืองเป็นต้นมา ที่เดิมเจ้าเมืองมีสถานะเป็น “เจ้าผู้ปกครองรัฐท้องถิ่น” แล้วถูกลดให้เป็นขุนนางชั้น “เจ้าพระยา” และเป็นเพียงชั้น “พระยา” ในยุคนี้ แสดงให้เห็นว่าอำนาจของเมืองพิษณุโลกเองก็ได้เปลี่ยนแปลงไปตามนโยบายที่ศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงที่เข้ามาปกครอง ผู้เขียนสันนิษฐานว่า ในช่วงเวลาก่อนหน้าศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีได้ใช้ความเป็นเมืองที่มีไพร่พลและเสบียงอาหารอุดมสมบูรณ์ของเมืองพิษณุโลกในการทำสงคราม

กับกองทัพกรุงหงสาวดีและกรุงอังวะ จึงทำให้สถานะและความสำคัญของเมืองพินนุโลกในสายตาของศูนย์อำนาจรัฐมีมาก แต่ภายหลังจากเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ศูนย์อำนาจรัฐมีแนวทางการรับศึกที่เปลี่ยนแปลงไปโดยใช้วิธีการรับศึกแบบยกมาทางไหนก็ไปสกัดทางนั้นแทน อีกทั้งภาวะสงครามก็ค่อยๆ หดคลงจึงทำให้ศูนย์อำนาจรัฐไม่จำเป็นที่จะต้องให้ความสำคัญกับเมืองพินนุโลกในฐานะฐานกำลังเหมือนตั้งแต่ก่อน อำนาจของเจ้าเมืองพินนุโลกจึงค่อยๆ ถดถอย

แม้จะมีความพยายามของเจ้าเมืองที่จะสร้างอำนาจ แสวงหาอำนาจ ต่อรองอำนาจและรักษาเสถียรภาพของเมือง แต่ก็ทำได้ไม่มากนัก เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐมีความเข้มแข็งขึ้นเรื่อยๆ และเจ้าเมืองพินนุโลกเองก็มีอำนาจในการควบคุมไพร่พลเฉพาะในเมืองพินนุโลกเท่านั้น การแสวงหาอำนาจจึงแสดงออกผ่านความพยายามในการแสวงหาความมั่งคั่งของเจ้าเมืองพินนุโลกแทน เห็นได้จากมีเจ้าเมืองพินนุโลกหลายคนที่อาศัยการขยายตัวทางเศรษฐกิจในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 24-ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ยักยอกปิดบังช่วยที่ศูนย์อำนาจรัฐเรียกเก็บจากไพร่ส่วยเพื่อใช้สอยส่วนตัว และพยายามสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับกลุ่มนายกองส่วยซึ่งทำหน้าที่ควบคุมไพร่ส่วย และนายอากรที่จัดเก็บเงินภาษีอากรเพื่อจะได้สร้างฐานอำนาจและพึงพาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากกลุ่มคนเหล่านี้

การขยายตัวของเศรษฐกิจยังส่งผลทำให้ระบบเศรษฐกิจภายในเมืองพินนุโลกได้ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงเป็นระบบเงินตรา โดยมีชาวจีนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และเปลี่ยนแปลงอย่างเด่นชัดหลังจากที่ศูนย์อำนาจรัฐทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษในปี พ.ศ.2398 การเปลี่ยนแปลงของรูปแบบเศรษฐกิจทำให้ศูนย์อำนาจรัฐสามารถกำหนดจำนวนเงินส่วยและอากรที่จะเก็บได้ในเมืองพินนุโลกเพิ่มมากขึ้น ไพร่ส่วยเมืองพินนุโลกก็มีอิสระมากขึ้นไม่ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของนายกองส่วยขอเพียงสามารถหาเงินมาจ่ายเป็นส่วยให้ได้เท่านั้น อำนาจในการควบคุมไพร่พลในเมืองของเจ้าเมืองจึงลดลง ซึ่งสวนทางกันกับอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐที่มีความเข้มแข็งมากขึ้นเรื่อยๆ ศูนย์อำนาจรัฐได้ส่งข้าหลวงขึ้นมาตรวจราชการเพื่อให้สามารถจัดเก็บผลประโยชน์ภายในเมืองพินนุโลกได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย และศูนย์อำนาจรัฐก็พร้อมที่จะจัดการอย่างเด็ดขาดกับเจ้าเมืองที่กระทำผิดหรือคิดสร้างอำนาจภายในเมืองนอกเหนือจากที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนดให้ เจ้าเมืองพินนุโลกจึงมีช่องทางในการแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งลดน้อยลง

ศูนย์อำนาจรัฐได้กำหนดส่วนแบ่งรายได้ที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองพินนุโลกควรจะได้รับไว้อย่างชัดเจน และให้สิทธิพิเศษกับกรมการเมืองผู้รับผิดชอบในการตรวจตราเก็บเงินอากรแนวทางดังกล่าวได้ส่งผลให้กลุ่มผู้ปกครองเมืองพินนุโลกขัดแย้งและแบ่งออกเป็นฝักเป็นฝ่าย อำนาจทางการเมืองการปกครองจึงขาดความเป็นเอกภาพ เนื่องจากมีความพยายามของกลุ่มขุนนางกรมการเมืองในการที่จะเป็นผู้รับผิดชอบตรวจตราเก็บเงินอากรเพื่อให้ได้รับผลประโยชน์ตอบแทน

แทนที่มากกว่ากรมการเมืองคนอื่น นอกเหนือจากความพยายามของศูนย์อำนาจรัฐที่จะลดทอนอำนาจของเจ้าเมืองลงแล้ว การขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตรายังเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ฐานอำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกในระดับท้องถิ่นไม่มีความมั่นคง

ขณะเดียวกัน การปกครองระดับท้องถิ่นที่แต่เดิมศูนย์อำนาจรัฐมีอำนาจสูงมากในการควบคุมเมืองบริวาร ปรากฏว่าในยุคนี้เจ้าเมืองบริวารมีอำนาจที่จะต่อรองกับเจ้าเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้น โดยการดึงอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐเข้ามาจัดการกับความขัดแย้งและสร้างอำนาจต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐเองก็มีนโยบายที่จะใช้เมืองบริวารคานอำนาจที่เคยมีอยู่ในระดับท้องถิ่นของเจ้าเมืองพิษณุโลกให้ลดลงเช่นกัน ในยุคนี้มีเมืองบริวารรวมทั้งสิ้น 15 เมือง ได้แก่ เมืองนครไทย เมืองไทยบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมชวรตำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองชาติตระการ เมืองนครชุม เมืองเทพบุรี เมืองนครป่าหมาก เมืองตะนอม เมืองคำ เมืองชัยนาม เมืองค่านซ้ายและเมืองภูครั้ง ในเชิงหลักการการมีเมืองบริวารภายใต้อำนาจปกครองเพิ่มมากขึ้นก็ยิ่งทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกมีอำนาจในระดับท้องถิ่นสูงขึ้น แต่ในเชิงปฏิบัติของการปกครองในยุคนี้เจ้าเมืองบริวารกลับมีอำนาจในการต่อรองสูง และสามารถโค่นล้มอำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกได้โดยการดึงอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐเข้ามา ดังกรณีการถอดพระยาพิษณุโลก (พุ่ม) และพระไชยบุรินทร์ (อิม) ในปี พ.ศ.2425

จากการศึกษายังพบว่า สิ่งหนึ่งที่กลุ่มตระกูลเจ้าเมืองพิษณุโลกพยายามนำมาต่อรองเพื่อรักษาเสถียรภาพของตน และทำได้เป็นผลสำเร็จในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ.2325-2425 ก็คือ การทำให้ศูนย์อำนาจรัฐแต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ที่เป็นเครือญาติของเจ้าเมืองคนเก่า เช่น เป็นบุตรชายหรือบุตรเขย เป็นต้น เพื่อที่จะให้อำนาจทางการเมืองการปกครองและอิทธิพลในสังคมเมืองพิษณุโลกของกลุ่มตระกูลเจ้าเมืองเดิมยังคงอยู่ต่อไป รวมทั้งยังสามารถใช้ตำแหน่งเจ้าเมืองแสวงหาความมั่งคั่งและอำนาจให้แก่กลุ่มเครือญาติได้ แต่ในที่สุดการต่อรองแบบนี้ก็สิ้นสุดลง เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐไม่อาจยอมรับการกระทำของเจ้าเมืองพิษณุโลกได้ รวมทั้งศูนย์อำนาจรัฐก็พยายามที่จะลดทอนกลุ่มอำนาจเดิมในเมืองพิษณุโลกลงด้วย

หลังจากการถอดพระยาพิษณุโลก (พุ่ม) และพระไชยบุรินทร์ (อิม) ออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองและปลัดเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2425 ศูนย์อำนาจรัฐก็ส่งพระเทพผล (บัว) ซึ่งเป็นขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลกแทน ซึ่งถือว่่าก่อนการสถาปนาการปกครองระบบเทศาภิบาล (พ.ศ.2425-2437) ศูนย์อำนาจรัฐได้ขยายอำนาจเข้ามาควบคุมการปกครองและการทำราชการภายในเมืองอย่างมากแล้ว ทำให้อำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลกในระดับท้องถิ่นถดถอยลงตามลำดับ จนในที่สุดในปี พ.ศ.2437 ศูนย์อำนาจรัฐก็ได้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองให้เป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล อำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ถดถอยอย่างชัดเจน

นอกจากนี้ ผลที่ได้จากการศึกษายังพบว่า ด้วยความพร้อมและลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกได้เป็นสาเหตุสำคัญที่ส่งผลให้ศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงให้ความสนใจ และมีความต้องการขยายอำนาจเข้ามาภายในเมืองโดยตลอด นับตั้งแต่การพยายามขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยที่พยายามขยายอำนาจเข้ามาพร้อมๆ กับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เมื่อศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเข้ามาปกครองก็ปรากฏว่ามีศูนย์อำนาจรัฐล้านนาพยายามขยายอำนาจเข้ามา ถึงแม้ว่าการขยายเข้ามาจะเป็นเพราะการขอความช่วยเหลือของฝ่ายศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยที่ถูกศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาลดทอนอำนาจ แต่เราก็ไม่อาจปฏิเสธโดยสิ้นเชิงได้ว่ากรณีดังกล่าวไม่ใช่ความต้องการขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐล้านนาด้วยส่วนหนึ่ง แต่การขยายอำนาจเข้ามาก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ส่วนศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีและกรุงอังวะก็พยายามขยายอำนาจเข้ามาเพื่อใช้ความพร้อมของเมืองพิษณุโลกเป็นฐานกำลังและแหล่งเสบียงในการทำสงครามกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี ในขณะที่เดียวกันศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีก็ได้ใช้เมืองพิษณุโลกเป็นฐานกำลังในการทำสงครามขยายอำนาจและต่อต้านการรุกรานของศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียง

ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองพิษณุโลกยังมีความเหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ มีแม่น้ำไหลผ่าน เป็นชุมทางคมนาคมที่สำคัญในภูมิภาค และอยู่กึ่งกลางระหว่างศูนย์อำนาจรัฐขนาดใหญ่ที่รุ่งเรืองในภาคพื้นทวีปช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-24 ได้แก่ ศูนย์อำนาจรัฐล้านนาทางทิศเหนือ ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเวียงจันทน์ทางทิศตะวันออก ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี-กรุงเทพฯ ทางทิศใต้ และศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี-กรุงอังวะทางทิศตะวันตก ความเหมาะสมของที่ตั้งเมืองทำให้พบว่าแม้จะมีการทิ้งเมืองพิษณุโลกถึง 2 ครั้ง คือในปี พ.ศ.2127 และ พ.ศ.2318 แต่ภายหลังก็มีการฟื้นฟูบ้านเมืองขึ้นในตำแหน่งที่ตั้งเดิมไม่ได้มีการย้ายที่ตั้งเมืองเลยจนถึงปัจจุบัน ต่างจากหัวเมืองใกล้เคียงในกลุ่มแม่น้ำน่านและกลุ่มแม่น้ำยมตอนล่าง อย่างเช่นเมืองพิชัย เมืองพิศตร เมืองศรีสทชนาลัยและเมืองสุโขทัย ซึ่งภายหลังมีการย้ายที่ตั้งเมืองใหม่ไม่ได้ อยู่ตำแหน่งที่ตั้งเมืองมาแต่เดิมในปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของผู้นำท้องถิ่นและชาวเมืองพิษณุโลกในช่วงก่อรูปเมืองได้เป็นอย่างดี

อำนาจทางการปกครองของเมืองพิษณุโลกในระดับท้องถิ่น แม้ในช่วงระยะแรกจะอาศัยความเชื่อทางพุทธศาสนาและความเป็นชุมทางการค้าและคมนาคมในกลุ่มแม่น้ำน่านเป็นเครื่องมือในการขยายอำนาจเข้าไปยังบ้านเมืองใกล้เคียง จนในที่สุดเมืองเหล่านั้นก็เข้ามาเป็นเมืองบริวารหรือเมืองขึ้นของเมืองพิษณุโลกได้ แต่ภายหลังที่มีศูนย์อำนาจรัฐขยายอำนาจเข้ามาโดยเฉพาะอย่างยิ่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ศูนย์อำนาจรัฐได้ให้อำนาจเมืองพิษณุโลกในการปกครองเมืองบริวารและมีกำหนดเมืองบริวารที่ขึ้นกับเมืองพิษณุโลกอย่างชัดเจน

ทำให้เราเห็นขอบเขตอำนาจการปกครองระดับท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกในช่วงเวลาต่างๆ ได้ แม้ว่าการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของเมืองบริวารศูนย์อำนาจรัฐจะเป็นผู้กำหนดก็ตาม

หลังจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้ปกครองเมืองพิษณุโลกตั้งแต่ปี พ.ศ.2325 เป็นต้นมา ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ มีความเข้มแข็งเป็นอย่างมากหากเปรียบเทียบกับศูนย์อำนาจรัฐอื่นๆ ใกล้เคียง กอปรกับสภาพการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างมาก ทำให้อำนาจของเมืองพิษณุโลกมีอยู่อย่างจำกัด นโยบายของศูนย์อำนาจรัฐที่มีต่อเมืองพิษณุโลกก็เปลี่ยนแปลงไป จากที่เคยใช้เมืองพิษณุโลกเป็นฐานกำลังก็เปลี่ยนมาใช้เป็นฐานทางเศรษฐกิจ เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐได้ติดต่อทำการค้ากับพ่อค้าชาติต่างๆ มากมาย และภาวะสงครามที่เป็นการรุกรานของศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงก็ลดน้อยลง ศูนย์อำนาจรัฐจึงพยายามดึงอำนาจของท้องถิ่นให้ไปรวมศูนย์อยู่ที่กรุงเทพฯ ทำให้อำนาจของเมืองพิษณุโลกลดน้อยถอยลง จนในที่สุดศูนย์อำนาจรัฐก็ได้สถาปนาระบบการปกครองแบบเทศาภิบาล ในปี พ.ศ.2437 ซึ่งถือว่าเป็นการสลายโครงสร้างอำนาจการปกครองหัวเมืองแบบจารีตที่เคยมีมาลงอย่างสิ้นเชิง

แต่อย่างไรก็ตาม ด้วยความพร้อมและลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกที่เคยมีมาในช่วงเวลาอันยาวนานก็ยังทำให้ศูนย์อำนาจรัฐเลือกใช้เมืองพิษณุโลกเป็นศูนย์กลางทางด้านต่างๆ ในระดับภูมิภาคในช่วงเวลาต่อมา เช่น ใช้เมืองพิษณุโลกเป็นที่ตั้งของมณฑลพิษณุโลก ซึ่งมีอำนาจปกครองเมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองพิจิตร เมืองสุโขทัยและเมืองสวรรคโลก หรือเป็นที่ตั้งของกองทัพภาคที่ 3 ซึ่งบังคับบัญชาทหารที่อยู่ในจังหวัดต่างๆ เขตภาคเหนือทั้งหมดในปัจจุบัน เป็นต้น

วิทยานิพนธ์เล่มนี้จึงทำให้เห็นการสร้างอำนาจ แสวงหาอำนาจ ต่อรองอำนาจ การรักษาเสถียรภาพและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐไทยและศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียง รวมทั้งความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวาร ซึ่งเมืองเหล่านั้นก็มีความพยายามสร้างอำนาจ แสวงหาอำนาจ ต่อรองอำนาจ การรักษาเสถียรภาพและมีความสัมพันธ์ในลักษณะของชั้นอำนาจกับเมืองพิษณุโลก ซึ่งแตกต่างและไม่เคยมีมาก่อนหรือมีน้อยมากในงานการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกก่อนหน้านี้

การศึกษาลักษณะเช่นนี้ ทำให้เห็นบทบาทและความสำคัญภายในตัวเองของหัวเมืองที่ยังขาดผู้ศึกษาอย่างเป็นรูปธรรม แสดงให้เห็นถึงโครงสร้างและความสลับซับซ้อนของท้องถิ่นในยุคจารีตแต่ละบริบทเหตุการณ์และมิติเวลาที่ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น เป็นการเปิดประเด็นให้เห็นเป็นกรณีตัวอย่างของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองในสังคมไทยยุคจารีต ซึ่งกำลังรอการศึกษาอีกจำนวนมาก

